

УДК 1(091)(470)+130.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗГЛЯДУ ПРОБЛЕМАТИКИ ТВОРЧОСТІ У ФІЛОСОФІЇ М. О. БЕРДЯЄВА

Чекер Н. В., Титаренко С. А.

У статті запропоновані методологічні принципи, що дозволяють адекватно реконструювати проблематику творчості у філософії М. Бердяєва. Проаналізовано психологічну, смислову й ідейно-світоглядну основи смислотворчості філософа.

Ключові слова: *екзистенційний, екстероцептивний, інтероцептивний, несвідоме, протоформічне мислення.*

Актуальність. Розкриття методологічних принципів, які дозволяють адекватно аналізувати філософську спадщину М. О. Бердяєва у сфері творчості, актуальне як внаслідок особливої смислової акцентованості самої тематики творчості в релігійно-антропологічній концепції мислителя, так і у зв'язку з недостатньою експлікацією методологічних засад дослідницької роботи при різноманітності та суперечливості думок з цієї теми у бердяєвознавстві.

Мета. У даній роботі нами поставлено за мету виокремити основні методологічні принципи реконструювання проблематики творчості у філософській спадщині М. О. Бердяєва. Із цього витікають наступні задачі:

- виявити психологічну основу творчих пошуків мислителя;
- розкрити смислову основу його мислення, яка фундує унікальність концептуальних творчих підходів;
- установити ідейно-світоглядну спрямованість розуміння М. О. Бердяєвим тематики творчості.

Розробці методології тлумачення творчої проблематики в філософії М. О. Бердяєва приділяють увагу такі дослідники, як П. Мердок, В. О. Кувакін, Ф. Нуко та інші. Так, німецький теолог Пауль Мердок характеризує поле текстуальності М. О. Бердяєва як символічне, виділяючи у ньому в якості центрального символу людину як образ Божий [14]. В. О. Кувакін розглядає філософську спадщину М. О. Бердяєва в цілому як засновану на тоталітарній релігійності мислителя, думаючи, що бердяєвську тему творчості краще розуміти «як ряд вимог, які пред'являються суб'єкту, вимог, виконання яких робить особистість "екзистенційною", безпосереднім носієм "преображеного" світу, справжнім втіленням духу, свободи і реальності» [4, С. 160]. Американський дослідник Фуад Нуко в творчості (як вона представлена в філософії М. О. Бердяєва)

бачить лише ключ до вирішення парадоксу свободи і необхідності, указуючи, що власне рішення знаходиться в духовності [15]. У більшості випадків дослідницькі роботи не дають комплексного методологічного підходу. Базові інтуїції носять фрагментарний характер, висвітлюючи лише окремі аспекти в концепції творчості М. О. Бердяєва. Це задає необхідність подальшого, більш цілісного опрацювання даної тематики. Спробу побудувати системну методологію аналізу концепції творчості в філософській спадщині М. О. Бердяєва здійснено нами в даній статті.

Що кидається у вічі при розгляді проблематики творчості в філософії М. О. Бердяєва? Перш за все, екзистенційність як свержзначимість особистого досвіду і намагання осмислення своїх життєвих відчуттів і містичних переживань. Це зовсім не означає, що М. О. Бердяєв замикається на індивідуальному, внутрішньому. Скоріше він намагається усвідомити свої внутрішні переживання як, з одного боку, творчо унікальні, а з іншого — особистісно-соборні інтуїції. Звідси неминуче звернення мислителя до містико-релігійної традиції. Чому виникає така екзистенційно-особистісна центрованість філософа? На наш погляд, це пов'язано з підвищеною інтенсивністю емоційної сфери особистості М. О. Бердяєва, що призводило до колізій сприйняття і конфліктних відносин зі світом зовнішнім.

М. О. Бердяєв успадкував емоційну невірноваженість своїх предків за батьківською лінією, що мало імовірність переростання в патологію. Це приводило його до крайньої збудливості, неможливості контролювати свої емоції. Тому він намагався уникати факторів, що впливають на емоційність, а саме життя організувати як боротьбу зі своїм емоційним началом. Про результати цієї боротьби він відверто писав, що у ньому «задушена лірична стихія», а пейзаж своєї душі він уявляв у вигляді «безводної пустелі зі скелями». Знаряддя боротьби з емоційною стихією виступав пошук смислу, який реалізується філософією. По суті, М. О. Бердяєв сублимував свою бурхливу емоційність у філософську творчість і там намагався її подавити. На початку його філософської діяльності це проявляється як намагання переведення емоційного в раціональне. Така раціоналізація цілком аналогічна зусиллям Канта, захоплення поглядами якого М. О. Бердяєв переживає в юності. Не випадково, що й сам Кант «був людиною абсолютної живості і сприйнятливості, неймовірної вразливості» і мав дуже рідкісну ейдетичну уяву, що супроводжувалось, як і у М. О. Бердяєва, різким відчуттям недосконалості і грубості навколишньої реальності [5, С. 127]. Але якщо для Канта важливе саме стримування емоційності, то М. О. Бердяєв, по-перше, переживаючи епоху кризи класичної раціональності і знаходячись у полі тяжіння російської православної духовності, по-друге, маючи екстравертований, холеричний темперамент, не здатний надовго затримуватися в рамках подібного стримування. Він намагається знайти засоби, які дозволили б виразити нестандартний емоційний досвід і в той же час духовно преобразити самого себе. У «Самопізнанні» М. О. Бердяєв признається: «Писання для мене є духовна гігієна, медитація і концентрація, спосіб жити» [1, С. 221].

Також цікаво звернути увагу на деяку своєрідність сприйняття у М. О. Бердяєва, що, з одного боку, загострювало його почуття несхожості з іншими, а іншого боку, спонукало до пошуку адекватних засобів вираження свого «іншого» досвіду сприйняття — іншого по відношенню до словесно-понятійної і художньо-музичної організації світосприйняття. Філософ проявив досвід життя своєї

особистості як досвід пошуку якихось нових форм думки, хоча не завжди дотримувався необхідної висоти рівня цих форм, впадав у класичне раціоналізаторство. Саме містичний досвід і приводив до створення особливих форм думки, що поєднують у собі елементи образності й понятійності та дозволяють охопити енергетичну повноту. Їх ми назвали протоформами думки. Протоформичність думки характерна для перед- і постраціональності. Згідно автору теорії протоформ Д. О. Жданову, одною із найважливіших властивостей протоформи є те, що в ній один мислимий зміст включає в цілісності суб'єкт, предикат і їх взаємовідносини [2, С. 109]. Тобто протоформа містить у собі деяку діалогічну динамічність.

На наш погляд, протоформичність мислення М. О. Бердяєва зумовлена не тільки емоційно-ціннісним відношенням до дійсності, але й домінуванням інших (не візуальної і не аудіальної) модальностей цього відношення. Наприклад, для М. О. Бердяєва характерна особлива, хвороблива чутливість до запахів, в той час як для більшості людей ця сенсорна модальність має абсолютно другорядне значення. Аналізуючи жахливі сновидіння М. О. Бердяєва, які часто повторювалися і основним змістом яких було почуття задухи і провали в безодню, можна припустити, що інтероцептивні, проприоцептивні, контактні екстероцептивні відчуття усвідомлювались ним як базові складові досвіду. Тому візуально-образне і словесне описання цього досвіду переживалось як недостатне, символічне. При цьому така символічність цінна для М. О. Бердяєва (як і для православної містики, як і для неортодоксальної містики Б'юме і Екхардта) своєю енергійністю, тобто внутрішньою «зарядженістю» і здатністю сугестивно транслювати внутрішній досвід.

У «Самопізнанні» філософ зізнається: «Я позбавлений образотворчого художнього дару. У моїй виразності є бідність, бідність словесна і бідність образів» [1, С. 32]. Це зізнання можна тлумачити і як підвищену самокритичність, і як заперечення словесно-візуальних форм в якості базових у своїй смислотворчості. Це не означає заперечення значимості (іноді емоційно-катастрофічної) візуального досвіду як такого. Сам М. О. Бердяєв говорить про себе: «У мене був незвичайно гострий зір, один окуліст сказав мені, що він удвоє сильніший нормального. Заходячи у вітальню, я бачив усіх і все, найменший дефект кидався мені у вічі. Я завжди вважав це нещасливою властивістю» [1, С. 32]. Однак зоровий досвід не виступає як базовий, творчий.

Тут можна звернути увагу на деяку схожість з відправними точками в міркуваннях З. Фрейда. Адже, по суті, З. Фрейд розглядає контактну і інтероцептивну чуттєвість як основну і несвідомо домінуючу. А все, що інакше, в інших формах, виражене і створене людиною, — лише як надбудову над незмінним базисом, яка в той же час є його своєрідним шифром. Але якщо для З. Фрейда несвідомі форми чуттєвості (особливо хворобливі і соціально неприйнятні варіанти) безпосередньо породжують творчу активність, то для М. О. Бердяєва вони лише задають векторність свого преображення. Внаслідок частих хворобливих переживань і гіпертрофованої емоційності М. О. Бердяєв з особливою гостротою відчував прояви недистантного сенсорного досвіду і необхідність його регуляції.

Але відмінність недистантних модальностей досвіду в тому і полягає, що вони переживаються у більшій мірі як ініційовані зсередини, «активні» осягнення. «Мої

здібності виявлялися лише тоді, коли розумовий процес йшов від мене, коли я був в активному і творчому стані, і я не міг виявити здібностей, коли потрібне було пасивне засвоєння і запам'ятовування, коли процес йшов ззовні до мене» [1, С. 24]. Це одна з причин того, що творчість утверджується М. О. Бердяєвим з позицій крайнього духовного активізму — як зусилля, спрямоване не на надбання благодаті, а на пробудження внутрішнього джерела натхнення і мужності, необхідної для преображення світу. Причому зусилля скоріше несвідомого чи напівсвідомого, зусилля у східному, а не у західному сенсі — як своєрідної духовної установки. Це щось близьке до безперервної Ісусової молитви, яка, на відміну від багатьох містичних практик, повністю виключає будь-яку як образну візуалізацію, так і емоційно-чуттєву екзальтацію. М. О. Бердяєв неодноразово вказує на те, що творча активність має суттєво духовний, а не душевно-емоційний характер. В цьому він різко розходиться з модними на початку ХХ ст. романтичними захопленнями спіритуалізмом, католицькою містикією і галюциногенними практиками.

Зв'язок М. О. Бердяєва з романтичною традицією в цілому достатньо складний і неоднозначний. Сам філософ розрізняв вузьке і широке значення терміну «романтизм». Під вузьким значенням він розумів історично-конкретну течію романтизму, і проти неї був спрямований весь вогонь його критики, а під широким — світоглядне усвідомлення неможливості справжньої самореалізації людини в навколишньому світі і спрямованість до трансцендентного. У «Самопізнанні» М. О. Бердяєв пише: «Я готовий себе визнати романтиком ось за якими ознаками: примат суб'єкта над об'єктом, спротив детермінізму кінцевого і спрямованість до безконечного, невіра в досягнення досконалості в кінцевому, інтуїція проти дискурсії, антиінтелектуалізм і розуміння пізнання як акту цілісного духу, екзальтація творчості в людському житті, ворожість до нормативізму і законництва, протиставлення особистого, індивідуального владі загального» [1, С. 107]. Однак М. О. Бердяєв усвідомлює, що це цілковито нетрадиційне визначення романтизму. Він заявляє, що його романтизм є «романтизмом свободи», котрий солідаризується з традиційним романтизмом в «заперечувальній боротьбі за визволення індивідуальності від гніту законності» [1, С. 107]. Але свої позитивні цілі визволення він формулює інакше, оскільки романтики, на його думку, не зрозуміли справжніх принципів особистості і свободи. Принципи особистості і свободи є принципами духу. Тому їх досягнення, за М. О. Бердяєвим, можливе тільки в трансцендуванні, чого традиційний романтизм реалізувати не зміг.

У творчості, за М. О. Бердяєвим, відбувається відмова не тільки від світу, але і від себе як перебуваючої у світі істоти в ім'я реалізації творчого завдання, яке виявляє трансцендентальну, внутрішню людину. Тому філософ неодноразово пише, що все життя він боровся проти багато чого чужинницького в собі, проти своїх світових оболонок і своєї залежності від світу. Творчість він розцінював як абсолютну жертвовність собою. Дану жертву М. О. Бердяєв вважав рівноцінною аскетичній жертвовності і тому думав, що момент аскетизму, а значить і досвід покори перед вищим, включений до творчого процесу. Звідси і висновок, що у творчому екстазі згорає демонізм і зло творця. Однак якщо в класичному аскетизмі жертвовністю творення себе закінчується, далі приходить допомога згори, Божа допомога, то у М. О. Бердяєва всі зусилля, вся особистісно-творча праця і далі йде лише від самої людини. Незважаючи на почуття реального дисбалансу між

переживанням власної і світової ущербності та недосконалості і відчуття злету до досконалості, цей злет сприймається переважно як власний стан, не спричинений нічим ззовні і згори. При цьому, ототожнюючи джерела вишньої допомоги з образами Бога-Отця і Христа, М. О. Бердяєв ототожнює цій внутрішній підйом із Духом.

На наш погляд, саме протоформність мислення виступає для М. О. Бердяєва у ролі регулятива організації внутрішнього досвіду, контрформатного раціонально-понятійному стримуванню. В чому полягає ця контрформатність? Перш за все у тому, що раціонально-понятійна організація досвіду передбачає жорстку систему лінійних зв'язків між його елементами, тому за її допомоги можна виразити окремі результуючі стани, моментальні знімки екзистенції. М. О. Бердяєв же намагається досягти вираження самої процесуальності досвіду. Тому йому ніби не вистачає слів. Їх продукування пов'язане з величезними емоційними затратами.

Інколи це простежується як напружене подолання різниці між внутрішнім перенаповненням смисловими інтуїціями і слабкими інструментальними можливостями словесно-дискурсивної виразності. Якщо процес творення думки проходить у М. О. Бердяєва ніби сам по собі, автоматично, то творення слова викликає особливі муки в автора. У записній книжці він відверто ділиться своїми розмірковуваннями, запитуючи в себе: «Як знайти силу виразити в словах напружене екстатичне відчуття свого я?» [3, С. 267]. Інколи як «недбале» відношення до виразності як такої. У «Самопізнанні» М. О. Бердяєв пише: «Коли я починаю писати, я іноді відчуваю настільки сильний підйом, що у мене кружиться голова. Думка моя протікає з такою швидкістю, що я ледве встигаю записувати. Я не закінчую слів, щоб угнатись за своєю думкою. Я ніколи не обмірковую форму, вона сама собою виливається, моя думка навіть первинно пов'язана із внутрішнім словом. Я майже ніколи не виправляю і не обмірковую написаного, можу друкувати у такому вигляді, як спочатку було написано. Тому у моїй манері писати є недбалість. Я роблю лише невеликі вставки і інколи цим порушую послідовність думки. Манера писати в мене, як я вже казав, афористична, хоча ця природньо властива мені форма є недостатньо опрацьованою і послідовною. Афоризм для мене є мікрокосм думки, у ньому в стислому вигляді присутня вся моя філософія, для якої нема нічого роздільного і окремого. Це філософія конкретно-цілісна» [1, С. 221]. І у тому і в іншому випадку автором фіксується важливість внутрішніх процесуальних характеристик своєї смислотворчості. Інакше кажучи, мають місце спроби збирання смислової процесуальності в афористичні блоки, ритмічна повторюваність висловлювань.

Невипадково дослідник філософії М. О. Бердяєва В. О. Кувакін зближує особливості текстуальності мислителя з літературою потоку свідомості, відзначаючи високий темп, афористичність, інтуїтивність, своєрідну неупорядкованість висловлювання. «Потік речень, чи то пов'язаних, чи то не пов'язаних між собою, наростає. Виникає свого роду вихровий рух», тавтології створюють враження «чогось, що розкручується» [4, С. 178]. В текстах М. О. Бердяєва «розігрується справжня словесна буря. Судження, висновки, інтуїції, афоризми, аналогії і паралелі, метафори і натяки розмивають всі чіткі межі об'єктів, про які йде мова. За формою це частіше усього короткі речення, в яких одна і та ж думка може повторюватись знову і знову через декілька таких саме повторюваних

чи схожих речень. Створюється враження не розчленованості, "синтетичності" цілих абзаців, а іноді і книг Бердяєва» [4, С. 176 – 177].

Протоформічне мислення по суті своїй нелінійне, тому виступає у якості прямої опори бердяївської текстуальності. Інакше кажучи, установка на осмислення внутрішніх духовних процесів і вираження їх творчої енергійності призводить до того, що М. О. Бердяєв свідомо намагається передати саме їх екстатичне породження.

Будь-яка творчість перед-протоформічна на так званому «інкубаційному» періоді і власне протоформічна на етапі «осяння», але потім в процесі зовнішньої «добудови», як правило, губить безпосередній зв'язок зі своєю протоформічною праосновою, що зумовлене свідомими або несвідомими «об'єктивістськими» інтенціями автора.

Порівнюючи протоформу із загальним уявленням як одиницею наочно-образного мислення, Д. О. Жданов бачить її значно більш ємною гносеологічно, більш позбавленою чуттєвості й актуальності. Якщо в загальному уявленні міститься єдиний, цілісний образ, в якому наочно представлені в злитій, нероздільній формі ознаки предмета, що чуттєво сприймається, то у протоформі вже здійснений процес ідеального перетворення реального, цілісний пізнавальний образ містить елементи розрізнення, що розвивається. Філософ підкреслює, що певні ознаки речей виходять в протоформі на перший план, і хоча вони ще не відокремлюються від цілісного образу, але в середині нього вже вирізняються поміж інших ознак. Завдяки цьому ніби переформується цілісний чуттєвий образ, його зміст позбувається зумовленої сприйняттям просторової та часової конкретності. Однак завдяки цьому протоформа не стає поняттям, розрізнення є усього лише акцентуванням, за якого зберігається увесь первісний склад образу, тут ще нема відокремлення лише деяких, найбільш суттєвих рис речей, що мисляться як такі. Інакше кажучи, протоформа є чимось середнім між образом і поняттям. Це вже не образ, не картинка, і не абстрактна структура. Протоформа диференціює, розрізняє, і в той же час синтезує, ціннісно поєднує суб'єкт, предикат та їх взаємовідносини, має емоційно-енергетичну зарядженість. Тобто це є свого роду смислоформа. Вона є динамічною, тобто породжуючою. Це дещо подібне до того, що О. Ф. Лосєв убачав у ейдосах-ідеях Платона, говорячи про них як про смислопороджуючі моделі. Але власне моделями смислоформи стають у випадку їх поміщення назовні. У межах платонівської традиції рухається, наприклад, і К. Г. Юнг, формуючи свої уявлення про архетипи колективного несвідомого, які ніби і входять до структури особистості, але в той же час «більш схожі на атмосферу, в якій ми живемо, чим на щось, що міститься в середині нас. Це просто невідома якість світу» [13, С. 302]. Вторинним вираженням таких моделей стають символи і, відповідно, міфологія, поезія.

Але протоформа це є смислоформа у своєму внутрішньому існуванні. Для вираження протоформ символ уже є недостатнім, він є занадто тілесний в античному значенні, інакше кажучи, об'єктивований. Тому М. О. Бердяєв не символіст, його важко зрозуміти з позицій символізму і для самих символістів він є «неприємний». М. О. Бердяєв говорить про руйнування символізму. Символи для нього важливі своєю внутрішньою енергійністю і тільки. Але це вже не символічне тлумачення символів, а своєрідне містичне їх тлумачення. Саме протоформічність –

безпосередня основа філософствування М. О. Бердяєва, а не символізм, не образність, це й вирізняє його серед достатньо близьких до нього мислителів.

Все філософствування М. О. Бердяєва — це намагання, спроба розкриття людини як смислопороджуючої істоти. М. О. Бердяєв проголошує, що людська богоподібність полягає в смислотворчості як вільній потенції, що дарована Богом людині в момент створення і зумовлена особливостями цього створення. Тобто вона полягає в смислотворчості «зсередини». По суті, така смислотворчість «зсередини» і в російській і в західній філософській традиції, як правило, сприймається як щось безглузде. «Зсередини» редукується до фізіологічного та чуттєвого рівня. Коли ж йдеться про відстоювання того положення, що людське життя має сенс (або ж може бути осмислене), то смислоформи поміщають назовні — у Божому розумі, у царині ідей, у навколишньому світі та його структурах, у ноосфері, у колективному несвідомому, у мові, яка промовляє і т. п. Тобто в більшості філософських концепцій і осмисленість і безглуздість людського існування розглядаються в її (людини) співвіднесеності із зовнішнім. М. О. Бердяєв же стверджує, що і світ і Бог духовно внутрішні людині, точніше кажучи, духовно все внутрішнє одне одному. Тому творити можна тільки зсередини самого себе, усвідомивши власну соборність і спираючись на протоформічну динаміку особистісної когнітивності. Це і є справжнє смислопородження. Інакше кажучи, подібно до того, як у Гайдеггера мова є домівкою буття, так у М. О. Бердяєва людина у своєму дусі є домівкою усього буттєвого смислу.

Не менш важливо також зазначити, що М. О. Бердяєв, на наш погляд, як і Гайдеггер, темпераментно, темпорально ніби співпадає зі своєю епохою, попадаючи в резонанс з її радикально-революціоністськими настроями. Це призводить до загострення двох найважливіших аспектів його філософствування — особистісної «укоріненості», розчинення свого життєвого світу у власних світоглядних інтуїціях і гностичного характеру релігійно-філософського пошуку.

Гностицизм мислителя можна відстежити і в його концепції Безосновного, і у його відношенні до світу, і у відношенні до пізнавальних практик, і в ідеї філософської обраності людей духу [див. також 8]. Діалог людини з Богом, відповідь людини Богу розуміється як любовне завзяття, що передбачає боротьбу зі всім тим у світі і в собі, що перешкоджає самій можливості такого завзяття. При цьому М. О. Бердяєв дійсно глибоко релігійна людина в смислі усвідомлення особистісної відповідальності перед Богом. У нього немає світозаперечення заради світозаперечення, немає уникання світу (тобто немає відстороненості, пасивної деструкції), немає екзальтованого пафосу смерті. Але відповідь Богу — це, перш за все, «зухвальство» взяти на себе ініціативу відповідання. А творчість і є саме таке «зухвальство», а тому може бути реалізована лише через перемагаюче й перевершуюче заперечення християнського смирення.

Виходячи з викладеного вище, можна зробити наступні **висновки**:

психологічною основою смислотворчості М. О. Бердяєва виступає особлива емоційна і психо-когнітивна організація особистості мислителя, що резонує з психо-темпоральними характеристиками сучасної йому епохи;

в якості смислової основи концептуалізації творчості нами виявлена протоформічність мислення М. О. Бердяєва, яка, в свою чергу, задає особливу

векторність смислороджуючої активності і результує у своєрідній ритмічній структурності його текстуальності;

в ідейно-світоглядній спрямованості філософських пошуків М. О. Бердяєва можна виділити православно-містичні, романтичні й гностичні аспекти, а також намагання мислителя привести їх до суперечливо-динамічної цілісності, через духовно-особистісне преображення.

Список літератури

1. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии) / Николай Бердяев ; сост., предисл., подг. текстов, ком. А. В. Вадимовна. – М. : Книга, 1991. – 448 с.
2. Жданов Д. А. Возникновение абстрактного мышления / Дмитрий Жданов. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1969. – 176 с.
3. Из записных книжек. (Бердяев о себе) // Дмитриева Н. К. Философ свободного духа (Николай Бердяев: жизнь и творчество) / Н. К. Дмитриева, А. П. Моисеева. – М. : Высш. шк., 1993. – 271 с. – С. 265–268.
4. Кувакин В. А. Религиозная философия в России: Начало XX века / В. А. Кувакин. – М. : Мысль, 1980. – 309 с.
5. Мамардашвили М. К. Кантианские вариации / Мамардашвили М. К. // Квинтэссенция : филос. альманах / под ред. В. И. Мудрагея ; сост. Бойцова О. Ю., Греков Л. И., Замилов Д. А. – М. : Политиздат, 1992. – 400 с. – С. 120–157.
6. Титаренко С. А. До питання про осягнення унікальності феномена спадщини Миколи Бердяєва / С. А. Титаренко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал. – 2007. – № 2. – С. 23–28.
7. Титаренко С. А. Концепция протоформ мышления Д. А. Жданова и смыслотворчество Н. Бердяева / С. А. Титаренко // Філософські дослідження : збірка наукових праць Східноукраїнського державного університету. – Вип. 5. – 2004. – С. 93–102.
8. Титаренко С. А. Н. Бердяев: между гностицизмом и христианством / С. А. Титаренко // Практична філософія. – 2003. – № 1-2. – С. 136–145.
9. Титаренко С. А. Пневматерапия Бердяева как способ реализации эзотеризма / С. А. Титаренко // Практична філософія. – 2005. – № 1. – С. 104–112.
10. Титаренко С. А. Психологические особенности личности Бердяева и истоки его мировоззрения / С. А. Титаренко // Вісник національного технічного університету України : Київський політехнічний інститут. – 2006. – № 2 (17). – С. 41–45. – (Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка»).
11. Титаренко С. А. Специфика смыслотворчества Бердяева как пропедевтика его понимания в формах западного мышления / С. А. Титаренко // Україна в євроатлантичному контексті / Луган. нац. пед. ун-т. – Луганск : Знання, 2004. – С. 175–189.
12. Титаренко С. А. Языковая личность Бердяева / С. А. Титаренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Випуск 8 (21). – 2006. – С. 98–105. – (Серія 7).
13. Фейдимен Дж. Личность и личностный рост / Дж. Фейдимен, Р. Фрейгер // Методи ефективної психокорекції : хрестоматія / сост. К. В. Сельчанок. – Мн. : Харвест, 1999. – 816 с. – (Бібліотека практичної психології). – С. 298–338.
14. Murdoch P. Campbell. Der Sakramentalphilosophische Aspect im Denken Nicolaj Aleksandrovitsch Berdjaevs / Murdoch P. Campbell. – Erlangen, 1981.
15. Nucho F. N. Berdyaev's philosophy: The existential paradox of freedom and necessity / Nucho F. N. – New York : Anchor Books, 1967.

Чекер Н. В., Титаренко С. А. Методологические принципы рассмотрения проблематики творчества в философии Н.А. Бердяева // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2010. – Т.24 (63). – №4. – С. 59–67.

В статье предложены методологические принципы для адекватного реконструирования проблематики творчества в философии Н. Бердяева. Проанализированы психологическая, смысловая и идейно-мировоззренческая основы смыслотворчества философа.

Ключевые слова: экзистенциальный, экстероцептивный, интероцептивный, бессознательное, протоформическое мышление.

Cheker N., Titarenko S. The methodological fundamentals of creativity problem consideration in the n. a. berdyayev's philosophy // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Philosophy. Culturology. Political sciences. Sociology. – 2012. – Vol. 24 (65). – № 1-2. – P. 59–67.

The article deals with the methodological principles which allow to reconstruct the problematics of creativity in philosophy of N. Berdyayev adequately. The authors give an analysis of psychological, cogitative and conceptual basis of Berdyayev's thinking.

Key words: existential, exteroceptive, interoceptive, the unconscious, protoform thinking.

Статья поступила в редакцию 10.09.2011.